

prvih letnikih Bleiweisovih Novic, zaključimo prav z njim.

»Naš narod se ni, kakor so nekateri tako bledli, več sto let po Kristusovim rojstvu v te kraje vrnil družiga naroda nadležvat, ali ga preganjat, ampak se je po božji volji, po kateri je vsa zemlja odločena, de jo ljudje napolnijo, ob silno starih časih v te dežele naselil, jih obdelovat in si še drugači pošteno živež služit. V teh deželah ni pred noben narod stanoval. Rajnki g. Vodnik, Bog mu daj dobro, je djal: Od perviga tukaj Stanuje moj rod. Če ve kdo za druž'ga, Naj reče od kod?

Kdor bi terdil, da se je naš rod sem vrnil, kaciga družiga preganjat, naj pove, kdo je pred teh dežela gospodar bil. Res de se za terdno ne ve, kdaj ravno se je naš narod sem preselil; res de so učeni v ti reči raznih misel, vendar taki, ki so od teh reči lahko kaj vedili, niso nikjer zapisaniga pustili, de bi bil popred kak drugi narod tu, kjer smo mi zdej; . . . « Kolikor se more izvedeti od grških in rimskih piscev, »je naš narod prišel iz Male Azije, ali iz jutrovih dežel, čez dandanašnjo Turčijo. Nekteri pravijo, de je bil Ister tisti mož, ki je narpervi pred 3500 leti od Tracije do Istra to je, do dandanašnje Dunave šel.« Ister je imel dva sina. Ilirov zarod se je »razselil po Tracii, Serbii, Bosnii, Bulgarii, Albanii, Dalmacii, Ogrii, Slavonii in Hrovatii notri do Kolpe. Belovezov zarod pa po Istrii, po Beneškim in Teržaškim Primorji, po Gori-

škim, Kranjskim, Koroškim, Štajerskim, tudi do Kolpe. — Od tod pride, de se ta dva zaroda, akoravno sta oba slovenska, vender po besedi nekoliko razločita.«

Da so Slovani prišli preko Grčije, dokazuje tudi to, da je Jazon ustanovil Emono, »kakor je bila tudi v Tesalii, kjer je bil Jazon doma.« Slovani so se udeležili trojanske vojne na obeh straneh.

Ker zgodovinopisci niso bili Slovani »se nam mora slovenska dogodivščina starih in novih časov vsa ptuja kazati; de v nji skoraj nikjer Slovincov ne najdemo, in bi nikjer za nje ne vedeli, če bi mi sami Slovenci ne bili. — O ko bi pač imeli dogodivščino (zgodovino) po domače pisano. Zgodovina je narboljši učenica narodov. Take dogodivščine je pa le od učenih Slovincov pričakovati.«

OPOMBE

1. Osnovni deli o Novicah sta Josip Marn, Jezičnik. XX. leto, Novice pa dr. Janez Bleiweis. V Ljubljani 1882; Dragotin Lončar, dr. Janez Bleiweis in njegova doba, Letopis Slovenske Matice, Ljubljana 1909. Med zgodovinarji sta v svojih pregledih več pisala J. Mal in B. Grafenauer, med literarnimi zgodovinarji pa I. Prijatelj, L. Legiša, A. Slodnjak, S. Mihelič. — 2. Pri nadaljnjih citatih iz Novic navajam v oklepaju samo letnico, številko, ponekod še številko strani. — 3. Tako J. Šlebinger, Slovenski časniki in časopisi, Ljubljana 1937.

ITALIJANSKA ZUNANJA POLITIKA PRED ZLOMOM FRONTE PRI KOBARIDU IN PO NJEJ

OB 60-LETNICI 1917—1977

IVO JUVANČIČ

Ob izdaji memoarov in dokumentov iz arhiva Sidneya Sonnina, italijanskega zunanje ministra med prvo svetovno vojno, je bila v Kroniki 1973. leta (št. 2, str. 136—140) obcceni Sonninovega dnevnika (Diario 1914 do 1916), podana ne samo politika tega moža, temveč tudi povezava z gledanji in zadržanjem obeh ministrskih predsednikov na podlagi njihovih spominov, A. Salandra in V. E. Orlando, glede na celoten potek italijanske udeležbe v vojni 1915—1918.

Tu gre za nekakšno nadaljevanje (S. Sonnino: Diario 1916—1922; S. Sonnino: Carteggio 1916—1922, opombe P. Pastorelli, Laterza 1975), treba pa je vnaprej opozoriti na vlogo

Sonnina, ki je tam stal bolj v ozadju, tu pa stopa v ospredje, saj je bil odločilna osebnost zunanje politike, čeprav v javnosti ni bila in ne pri meddržavnem dogajanju vojne dobe, zaznavna ne pri italijanski notranji politiki ko je govorilo orožje, manj pa zunanji ministri. Naj še pripomnim, da ta pregled upošteva drugo delo, dokumente iz Sonninovega arhiva, manj pa skope zapiske iz dnevnika, saj diplomatsko dopisovanje z italijanskimi poslaniki v Londonu, Parizu, Washingtonu pa še s poslanikom Sforzo pri srbski vladi na Krfu bolj jasno pokaže vso italijansko zunanjo politiko in zadržanje Sonnina, ki je bil kar nekaj samodržec pri njenem izvajanju in

se ni dal vplivati niti od svojih predsednikov vlad.

Za lažje razumevanje naj omenim še neko analogijo med prvo in drugo svetovno vojno. Kot je leto 1942—1943 pomenilo s Stalingradom in El Alameinom prelom druge svetovne vojne, tako je obdobje 1917—1918 prelom prve. V obeh je »velika« Nemčija tam pruska, tu na liniji nacistične politike, dosegla neki klimaks, se pravi neverjeten in nepričakovan vzpon v očeh svojih nasprotnikov, a je začela potem drseti rapidno navzdol svojemu neizbežnemu porazu nasproti. Poglejmo le najvažnejše prelomnice prve svetovne vojne, primeroma z drugo naj si pazljivi bralec napravi sam, in to po šestdesetih letih prve. Prvi prelom je odgovor in sklep nemškega vrhovnega poveljstva ob novem letu 1917 (9. 1. 1917), ko je celo proti volji svoje vlade in kanclerja začelo z neomejeno podmorniško vojno potapljati tudi nevtralne ladje, ki so se bližale Angliji. ZDA, ki so bile izzvane že leto prej, in čeprav niso bile z evropskimi zahodnimi zavezniki povsem istih gledanj, so 6. aprila 1917 Nemčiji napovedale vojno, avstrijski monarhiji pa še ne, kar je Italijo zelo zaskrbelo. Ta je prišla na vrsto šele 7. 12. 1917.

Drugo še bolj važno dejstvo, ki prvega prekaša po svojem pomenu, je dano s februarско revolucijo v caristični Rusiji, ki vrže carja, a je s svojo meščansko usmerjenostjo nezmožna nadaljevati vojno in nujno preraste v oktobrsko revolucijo, revolucijo ruskega proletariata. Ta postane takoj zgled za vse socialiste v Evropi in jih pripelje do razcepa, ponekod kar hitro npr. prav v Nemčiji, drugod počasneje. Oktobrsko revolucija je že dan po izbruhu (7. 11. 1917 po julijanskem koledarju) razburila zahodne evropske oblasti s svojim geslom o »miru brez kontribucij in aneksij« in s »samoodločbo narodov in narodnosti«, saj je oboje spodnašalo temelje meščanske zunanje politike in diplomacije, boljše kot pa notranje, ki jo je oblast s policijo imela v rokah.

To nam priča sam italijanski zunanji minister v svojih dokumentih in navodilih poslanikom. Ponoviti je treba tu zgornjo pripombo, da se ZDA niso strinjale z zadržanjem zahodnih evropskih vojskujočih se sil. Poseči je treba malo naprej, na datum 8. 1. 1918, ko je W. Wilson javno preciziral svoje poglede v znanih 14 točkah, od katerih sta 1. in 9. zadele Sonnino v zunanjo politiko kar v samo jedro. Wilson je v prvi točki odklonil »tajno diplomacijo« in »tajne pogodbe« ter zahteval javno. Ljudstva morajo vedeti, kaj delajo in kam jih vodijo njih vodniki. Še bolj ga je pri-

zadela 9. točka, ki je izrecno zahtevala za Italijo popravek meja, toda po jasnih »narodnostnih mejah«, za katerimi so se skrivale »strateške«, čeprav je bil govor tudi o »varnostnih« mejah pred »ogrožanjem sosednjih držav«, ki ga pa sploh ni bilo. Vse pa je prikrivalo apetite po ekspanziji.

Dest dni po vstopu ZDA v vojno (16. 4. 1917) je Sonnino ob 22. uri poslaniku v Washingtonu (Macchi di Celere) poslal brzojavko, v kateri razodene vse tisto, kar je Wilsona prisililo k drugačnemu gledanju, čeprav ga ni mogel nikdar izvesti ne v diplomaciji ne v politiki. Sonnino nam razkrije svoj strah in to glede zaveznikov, ki so mu podpisali tajni londonski pakt, da bi se ne opravičevali pri Amerikancih, kamor sta tako Francija kot Britanija poslali svoje misije. Pove jasno, naj poslanik pazi in prisluškuje... Zabičuje mu, da gre za »precizno podobo«, ki je »izven vseh diskusij« prav glede vprašanja meja in se ob tem sklicuje na »legitimnost naših jadranskih aspiracij« in za to navede edini dokaz, da so »ljudstvom v zaledju prav tako zagotovile dostop do morja, kar zadeva gospodarske potrebe«. Mislil je tokrat najbrže še na Reko, ki je bila prepuščena hrvaškemu »ljudstvu«, še bolj pa na južnodalmatinska mesteca, ki jih italijanska diplomacija ni uspela pograbititi, kot nam pove sam diplomatski zgodovinar Toscano v vojnih številnih študijah (zlasti »Il Patto di Londra, 1915«). V južni Dalmaciji naj bi Srbija prišla do morja. Vse to naj pove poslanik Wilsonu, pa še, da je Italija za obnovo držav Črne gore in Albanije, nova »meja pa je Italiji nujno potrebna zaradi legitimne in potrebne obrambe. Prav ta vojna je dokazala, kakšno ogrožanje pomeni Dalmacija glede vzhodne italijanske obale, ki se ne da braniti«. Nato navaja argument, kateremu je še živi italijanski publicist Giuseppe Prezolini že 1915 javno nasprotoval v delcu La Dalmazia. Gre za »prave naše narodnosti onstran Jadrana, ki so znane, avstrijske statistike pa so sad denacionalizacije skozi desetletja...«. Prav Prezolini je jasno in odkrito povedal: »Gre za naravni narodni razvoj dalmatinskega ljudstva in pešanje italijanske mestne gospode«. Sonnino bi ne bil Sonnino, če ne bi posnel prakse vseh imperializmov in nacionalizmov, ki so svoje »pravične zahteve« znali povezati z »lastnimi žrtvami«. Brzojavka nadaljuje in konča z besedami, da so priznani dostopi do morja »Za nas žrtve etničnega značaja«. »Analogne žrtve bodo morali pa prispevati Slovani v nekaterih delih (dodaj ozemlja), kjer je mogoče slovansko prebivalstvo v večini. Za Italijo je obvladanje Jadrana

vprašanje življenja in smrti» (podčrtal član- kar). Ko smo zgoraj omenili samo »obrambo«, smo bili preblagi. Sonnino meni, da gre za življenje Italije.¹ Odgovor poslanika Sonnina najbrž ni potolažil, saj mu zatrjuje le, da je za ZDA Nemčija glavni sovražnik, ne pa Avstrija (prav tam).

S tem pa nam je Sonnino jasno povedal, da med dvema vprašanjema, ki smo jih omenili (ZDA in Wilson pa oktober in Lenin) je le prvo, kar ga žre in ne samo njega, tudi Italijo samo; pokazal pa je jasno še na tretje vprašanje, kjer je Wilson drugačnega gledanja — *jadransko vprašanje*, kot ga Sonnino sam imenuje, ki naj bi ga že Londonski pakt definitivno rešil. S tem pa je bila povezana kraljevina Srbija in Jugoslovanski odbor Dalmatinca Trumbića in tovarišev, ki je bil glavni odkriti nasprotnik Londonskega pakta. Do poletja sta ta dva hodila svoja pota, ki so se križala, julija 1917 pa je prišlo do Krfskega pakta med srbsko vlado in Jugoslovanskim odborom, ki sta se sporazumela o skupni akciji za ustanovitev države Srb-ov, Hrvatov in Slovencev (SHS).

In še zadnje četrto dejstvo, dogodek, ki pretese samo Italijo, zlom italijanske fronte na Soči s prodorom pri Kobaridu je treba omeniti, saj je vojaški poraz prizadel Italijo v njenih temeljih predvsem pa notranjo politiko in tudi zunanjo, kjer je bil Sonnino njen odgovorni minister.

Prodor pri Kobaridu — Italijani ga poznijo samo pod imenom Caporetto — je izvršila 14. armada avstrijskih in nemških vojnih skupin, ki so bile pod nemškim poveljstvom (general Bellow in njegov načelnik štaba general Kraft von Delmessingen). Dve skupini sta bili odločilni: prva pod poveljstvom nemškega generala Steina med Stolom-Krnom-Tolminom, ki je pa le imela tudi divizijo avstrijskih sil, pretežno Bosancev in Hercegovcev za Krnom, za to je bila odločilna zasedba Matajurja. Druga skupina od Krna do Rombona, ki pa je bila pretežno avstrijska pod poveljstvom generala Kraussa, katere cilj je bil zasedba Stola iz bovške kotline. Začelo se je 24. oktobra 1917 na Soči, končalo pa pri Piavi, Umik, da ne govorimo o begu italijanske 2. in 3. armade (3. se je kar v redu umaknila) je bil porazen. »Okoli 400.000 vojakov se je razbežalo, okoli 300.000 je bilo ujetih, ostali pa so bili mrtvi ali ranjeni... Zaplenjenih nad 3000 topov, 300.000 pušk itd.; izgubili so 22 letališč«, citira Milan Zelenika², ki je bil sprva Boroevičev oficir, nato prestopil v staro jugoslovansko vojsko, slednjič pa postal Titov oficir. Italijani sami, oziroma njihova parlamentarna komisija je šele po

prvi svetovni vojni priznala, da je nasprotnikov napad po svojem načrtu bil genijalen in do skrajnosti drzen, izveden umno, odločno in do tedaj po neznanem postopku, kar je bilo za Italijane iznenadenje, ki je osnovna zahteva vsake vojne akcije, kot piše Zelenika. Ta oporeka le trditvi glede vojnih sil, ki naj bi bile »visoke kvalitete«, to pa ne drži za lačne, utrujene, slabo opremljene avstrijske vojake. Bralec naj ne spregleda, da je Italija izgubila vse, kar je v enajstih ofenzivah pridobila. Res je samo 9 do 10 kilometrov prodrla na avstrijsko oziroma slovensko zemljo, toda na tej je bila Gorica, ki je takrat dobila pri italijanskih nacionalistih ime »la santa Gorizia«. Umik na Piavo je šel po najkrajši črti ob morju med izlivom Soče in Piave 50 kilometrov nazaj, tu je ogrožal Benetke.

Na kaj se naj Sonnino, zunanji minister, sedaj še opira? Kako naj uresniči vse tisto, kar mu je zagotovil Londonski pakt? Odgovor na to bi morali dati v uvodu omenjeni knjigi, Sonninov dnevnik in njegov arhiv, dopisovanje z zunanjimi ministri zaveznikov sil in italijanskimi poslaniki. Žal odgovora ni, spremembe Sonninove politike ne glede na cilj, ne glede na prijeme ni, čeprav ga zlasti londonski in pariški poslanik posebno po oktobrski revoluciji precej jasno opozorita, da se je zunanji položaj spremenil, ob tem tudi pakti ne morejo biti nespremenljivi, saj je celo ena izmed podpisnic Londonskega pakta zginila za vedno, to je, vlada caristične Rusije z državo vred.

Trmasto zadržanje italijanskega zunanjega ministra pride jasno do izraza zlasti v začetku 1918, ko je Wilson objavil svoje točke. Že 10. januarja, le nekaj dni po objavi, Sannino naroči poslaniku, naj obvesti Wilsona in mu izrazi svoje »zadovoljstvo in občudovanje«, nato sledi, da Wilson gleda italijanske zahteve le pod etničnim aspektom, ko gre za položaj v Sredozemlju. Nato pa navede glavno, da je Italija pred vstopom v vojno z zavezniški podpisala pogodbo in doda poslaniku: »Za vaše osebno zadržanje sporočam, da sem nasproten vsaki aktualni reviziji teh sporazumov, ki vežejo zaveznike, kot nas same...«

Še ostrejši je bil skoraj do Londona, kjer ga je raburil predsednik vlade Lloyd George isti dan, kot je Wilson objavil svoje točke, 8. januarja 1918. O Lloydovem govoru Sonnino trdi, da je »potegnil z gobo čez vsa zagotovila glede meja, naše varnosti, neodvisnosti, naših zatiranih sonarodnjakov... Britanski ministrski predsednik je namreč omenil angleške in francoske vojne cilje, zamolčal pa je italijanske.« Mi bi rekli nujno, saj je me-

ril predvsem na Nemčijo. Odgovor na ta Sonninov protest, ki pa ga je moral poslanik podati v mili obliki zaskrbljenosti, ni zadovoljil in pomiril Sonnina, čeprav so mu na angleškem zunanjem ministrstvu povedali, da so o italijanskih zahtevah po osvoboditvi rojakov izpod tujega jarma »obvestili ZDA«. Ali zbudla ga je pač pripomba, da je »rusko razsulo spremenilo položaj, ki je zahteval nekatere sporazume...«⁴. V istem času mu je tudi poslanik iz Pariza poročal, da »nimamo motiva biti zadovoljni...«, da pa svojega nezadovoljstva ne moremo pokazati... in od 24. 10. 1917 (to je od Kobarida) je naša situacija spremenjena«. Nato doda še zadnje, čemur so se pa italijanski novi vrhovni poveljniki upirali (general Diaz in general Badoglio), da bi bila »prepotrebna naša rivincita, ponovna zmaga spomladi«⁵.

Londonski poslanik je v tem času v dolgem pismu 11. januarja mimogrede omenil in priporočil sporazum s Srbi, toda Sonnino⁶ ga je zelo na kratko zavrnil, češ da ne sodi prav, če doseže s Srbi in Jugoslovani sporazum..., da je celo nevarno danes podvzeti kakršno koli iniciativo.

Omenimo naj še odgovor italijanskega poslanika po obisku pri Wilsonu na zgornjo brzovajko Sonnina, ki je za nas važna le po zaključni sodbi tega italijanskega diplomata, da je namreč Wilson v svojih tendencah utopičen in ga zato ni mogoče točno opredeliti. Sonnino pa je na to sporočilo dal svojemu poslaniku zelo zavito odgovor (23. 1. 1918), samo da je zopet mogel poudariti svoje meje in Londonski pakt. Če Wilson računa z Društvom narodov pri garanciji meja, v redu. Toda treba je, da »ima vsaka država pri geografski razmejitvi lastnih političnih meja vsaj minimum možnosti za obrambo, da pridobi čas, da se more zateči s svojo pritožbo na Društvo narodov«⁷.

Lahko zaključimo z neko formalno ugotovitvijo glede Sonninove zunanje politike s trditvijo: Londonski pakt je izhodišče njegovih akcij, o njem se ne diskutira! Kako brani njegovo tajnost, nam pove njegov protest, čeprav ne formalen, ko očita angleškemu ministrom, da so jo prelomili, ko so dali izjave glede rimskega papeža, kateremu je pakt zaprl pot do udeležbe pri mirovnih pogajanjih⁸. Višek se mi zdi, da doseže Sonnino v odgovoru angleškemu poslaniku v Rimu, ko soglaša, da se pakt »sporoči predsedniku Wilsonu, toda samo njemu in to pod pogojem tajnosti«. Prav tam pa sam omeni, da so sovjetski voditelji vsebino objavili, toda to da je »nepopolno« in »protipravno«⁹.

Mir v Versaillesu 1919 je podpisal za Italijo Sonnino in tudi rapalsko pogodbo oktobra 1920, ki je določala meje z Jugoslavijo. Oba sta, lahko bi rekli, izpolnila londonski pakt, kolikor ga je ob svetovnem položaju bilo mogoče izpolniti, toda še 26. 2. 1920 Sonnino protestira pri uredniku »Giornale d'Italia«: (to je bil Sonninov list pri katerem je razpolagal z delnicami...), ker je objavil definitivni tekst Londonskega pakta in s tem prelomil »tajnost«, ki je podpisnike vezala. Sonnino že leto dni ni bil več minister, je pa menil, da mora »tajnost« še braniti. Prepustimo zgodovinarjem diplomacije, da razpravljajo o tem, tu naj zadostuje, da navedemo suha dejstva, ki so spremljala pogodbo: ta je za četrto stoletja zapisala Italiji¹⁰ primorske Slovence in istrske Hrvate.

Dotakniti pa se moramo, ko smo že pokazali na formalno važnost Londonskega pakta, ki jo je Sonnino branil, še vprašanj, ki jih je zunanji minister Italije reševal vedno z vidika svojega pakta.

Med vsemi vprašanji ga je vznemirjalo tisto, ki ga je sam imenoval jadransko vprašanje. Vsaj v tisti dobi je to vprašanje vznemirjalo tudi Slovence, še zlasti Goričane in Tržačane, da ne omenim istrskih Hrvatov in Dalmatincev. Pod tem imenom je namreč Sonnino razumel predvsem zahtevo, ki mu jo je Londonski pakt priznal. Šlo je v največji meri za novo mejo Italije na vzhodu. Sonnina je zanimala zlasti meja, ki bi šla po vrhovih dalmatinskega krasa in bi dajala Italiji vso Dalmacijo, pri čemer pa je treba povedati, da smo bili Slovenci pri tem le premajhni, da bi se nas bal. Meje na Triglavu-Snežniku je italijanski zunanji minister bil že kar gotov, pri Reki pa se je začelo zapletati pozneje in to šele leta 1918.

Sonninov glavni nasprotnik je bil Jugoslovanski odbor, ki ga s tem imenom sploh ne omeni, a je pod vodstvom agilnega Dalmatinca Anteja Trumbića hotel zastopati vse avstrijske Jugoslovane in bil edini, ki je oporekal mejam Londonskega pakta. Da ga je Sonnino nekako preziral in ga imenoval ali »slavi«, pozneje pa že »Jugoslavi«, je razumljivo, saj ga ni priznavala nobena država. V Franciji in na Angleškem je Trumbić našel simpatije, za katerimi so stali še kar številni listi, ki so pisali o zahtevah nove Jugoslavije, ta naj bi postala naslednica ozemelj na jugu žolte monarhije ob Jadranu. Res je, iz podrobnejše zgodovine vemo, da je od začetka vojne bolj kot srbska vlada regent Aleksander omenil, da se srbska vojska bori tudi za brate, za sužnjene v monarhiji. Toda leta 1917 je tako srbska vlada kot njen vrhovni štab bil izgnan

iz Srbije in je životaril na Krfu, kjer so bili tudi tuji zastopnik vlad, med njimi italijanski grof Sforza. Predsednik srbske vlade, stari Nikola Pašić, Sonnina ni preveč skrbel.

Vendar zgodilo se je prav v tem položaju, da je Jugoslovanski odbor uspel in srbsko vlado prepričal, da se je z njim sporazumela in 20. julija 1917 podpisala Krfski pakt, s katerim je tudi ta v neki meri sprejela za svoje cilje Jugoslovanskega odbora in to razbitje stare monarhije in nastanek nove države Srbob, Hrvatov in Slovencev. Da to ni šlo v Sonninov račun, je razumljivo. V njegovih priobčenih dokumentih ne najdemo besede o Krfskem paktu, toda dnevnik je to kar obširno zabeležil. In sicer takrat, ko je Pašić prišel na uradni obisk v Rim in ga je Sonnino sprejel že 10. 9. 1917. Zdi se, da je obema bilo na tem, da se čim hitreje srečata, saj je Krfski pakt bil priobčen šele 1. 8. 1917. Sonnino pove v dolgem zapisu^{10a}, da je bil Pašić tisti, ki je začel svoj govor, in sicer o sporazumu med Srbijo in Italijo glede jadranskega vprašanja. Pašić ni bil ne Francoz, ne Anglež, pred katerim je imel Sonnino rešpekt, kar kažejo njegovi dokumenti in celo dnevnik, čeprav tu zapiše nekaj bridkih na račun obeh velikih zahodnih zaveznikov, ki se jih ni upal izreči jasno v svojih demaršah. Pašiću pove takoj v obraz, da je Krfski pakt prišel s pozivom papeža Benedikta na mir, da je čas, da se konča nepotrebno prelivanje krvi, kar da so zlasti italijanski nevturalisti izkoristili proti vladi, generalom in vojni.

Pašić je odgovarjal žal tako, da je naše interese že tu popolnoma zatajil in zamolčal. Nič čudnega, če so zlasti Tržačani in Goričani bili Pašiću vedno gorki. Izjavil je namreč, da je Krfski pakt samo načelnega značaja, da je bil potreben, takrat, ko je bilo treba nastopiti proti vabam avstrijske monarhije, ki je snubila svoje narode zase. Nato je nadaljeval, da bo Italija vendarle dobila Trst, Pulo, pol Istre pa še neke otoke, da celo Valono v Albaniji. Zamolčal je pri tem ime Dalmacija. Kar je še dodal, pa je omemba prijateljskega pakta z novo državo, ki bo Italiji zagotovil trdne meje na vzhodu.

Sonnino je sprevidel, da mu je Pašić zamolčal zahteve po Dalmaciji, zato mu je odkrito povedal, da mu tisto, kar mu je Pašić priznal, še zdaleč ne bo zadostovalo. Postavlja novo zahtevo po Kotoru in po Lovčenu in da ne more tudi biti zadovoljen le s »pol Istre«. Vse te zahteve pa ne izključujejo, kar je naravno, da bi ljudstvo slovenskega jezika, ki bi prišlo pod italijansko okupacijo, ne dobilo »pravne garancije in spoštovanja svojih pravic glede šole, jezika, svobode uživanja ci-

vilnih in političnih pravic«. Tu doda Sonnino edini dokaz za svoje zahteve kjer meji onstran dalmatinske obale in zemlje. Zaveznikom je ponavljal, kjer je to le nanoslo, da je ta zahteva Italije upravičena, kar je pokazala tudi zadnja vojna, ko tri zavezniške flote niso mogle nič opraviti proti avstrijski na Jadrano. Meje po vrhovih dalmatinskih gora so *minimum za italijansko varnost*. Nato je končal z obžalovanjem, da je Krfski pakt dal mnogim zavezniškim novinarjem priložnost, da se znašajo nad Italijo. Pašić se je s tem tudi kar strinjal. Sonnino je nato dodal, ne da bi imenoval londonski pakt s polnim imenom, da je »sporazum z zavezniki edina baza za sporazum s Srbijo«. Ločila sta se prijateljsko in si zagotovila, da bo ta pogovor ostal tajej.

Tja do decembra 1917 nimamo kaj, kar bi se dotikalo jadranskega vprašanja. Moramo pa le posvetiti svojo pozornost Pašiću in njegovi politiki glede na gornje izjave in priznanja Trsta, Istre in Pule Italiji. Pismo Sonnina samega z dne 28. 12. 1917 daje poslaniku Sforzi navodila, kako naj nastopi pri srbski vladi¹¹, da doseže z njo sporazum. Toda ta naj obsega le splošne zadeve, skupen boj proti monarhiji, obnovo Srbije itd., ne sme se pa dotakniti nobene temeljne zahteve Italije, ki se tiče jadranskega vprašanja. Če bi Pašić tak sporazum zavrnil, splošni namreč, bi bilo tudi dobro »za nas«, piše Sonnino, ki se izkaže, da ni bil zaman rojak velikega Machiavellija. Willsonu, ki očita, da Italijani niso prijateljski s Srbijo, lahko pokažejo, kakšni so ti.

Kaj se je rodilo iz tega? Nič, saj smo že zgoraj omenili, da je Sonnino svoje mnenje januarja 1918 spremenil, da se namreč »praktično ne da nič doseči s Srbi«. Pojasnilo nam daje Sforza¹², ko 23. 1. 1917 odgovarja Sonnino, da je s Pašićem govoril, da pa ni mogel omeniti tiste splošne pogodbe, ker se mu zdi, da je po objavi Wilsonovih 14 točk in govoru Lloyd Georgea postala zadeva brezpredmetna.

V zbirki dokumentov sledi temu pismu zelo dolgo pismo angleškega publicista Henryja Wickhama Steeda, ki je bil od vsega začetka kot zagrizen antiavstrijec in antihabsburžan zagovornik češkega gibanja in tudi Jugoslovanskega odbora. Bil je nekak posrednik, saj je imel tudi kot znan publicist odprta vrata vsepovsod. Steed je posredoval, da je v Londonu prišlo do nekega splošnega sporazuma med Jugoslovanskim odborom in nekaterimi Italijani glede vprašanja meja, ki pa se odloži in bo na prijateljski način in pravično rešeno po vojni. Glavni namen tega sporazuma je bil,

da se pripravi kongres zatiranih narodnosti v Rimu (od 8.—10. aprila 1918). Pismo se odlikuje izmed vseh drugih tu priobčenih dokumentov po svoji odkritosti, človeški zavzetosti za stvar, za katero je Steed delal in go-rel. Sonnino pove, da bi Italija od vsega začetka, ko je stopila v vojno, morala voditi politiko osvoboditve vseh zatiranih narodnosti in narodov monarhije. Zato »nisem verjel, da bi bil sporazum 25. 4. 1915 (to je Londonski pakt) zadosten, da bi italijanska politika dosegla zastavljene cilje in dosegla trajno varnost na Jadranskem morju... Bil sem prepričan, da bo ta konvencija doživela svoje spremembe po samem razvoju... itd.« Na koncu ga naravnost zaklinja, naj bi dal svojo pomoč novi, širši orientaciji italijanske politike, ki naj bi preko Jugoslovanskega odbora delala za zблиžanje z jugoslovanskimi narodi¹³. Ne vemo, kaj je Sonnino odgovoril, če pa je, je pač novo linijo politike odklonil, kar sledi iz njegovih nadaljnjih dokumentov, saj kongresa ni niti pozdravil, kar bi kot zunanji minister moral storiti. Pač pa je to storil v nasprotju z navadno diplomatsko prakso predsednik vlade V. E. Orlando. Najbolj jasno pa je Sonnino preciziral svoje stališče sicer šele 26. 12. 1918. »Kar zadeva Londonski in Rimski pakt (gre za resolucijo, sprejeto na kongresu)... je Londonski pakt edini dokument, ki ima meddržavni (»internazionale«) značaj in kot tak je obvezen in nepreklicen pred zavezniki. Rimski pakt ni bil podpisan v sporazumu z nobeno odgovorno oblastjo, ni omenil niti ideje o zemljski razmejitvi, celo izključil jo je, zato ga ni moč imenovati v povezavi s prvim paktom...«

Da pa je bilo jadransko vprašanje zelo zgodnje, nam pove Sonnino pismo z dne 31. 1. 1918 (sledi Steedovemu) poslaniku Sforzi¹⁴ in začne: »Kraljevi poslaniki Pariza, Londona in Washingtona pritiskajo, da pridemo do sporazumu z Jugoslovani«. Lahko smo prepričani, da je Steedovo delo in delo Jugoslovanskega odbora imelo svoje uspehe. In Sonnino? Direktive, ki jih daje tu Sforzu, so v liniji direktiv iz decembra 1917, o katerih smo že govorili. Sporazum naj bi obsegal nekaj splošnega, toda Sonnino se je zavedal, da bi sporazumevanje na temelju nedoločenih premis, »služilo le jugoslovanskim agitatorjem« (privržencem Jugoslovanskega odbora); »sporazum bi bil zaželen« zaradi zaveznikov, ali ne na »temelju naših odstopkov«, saj srbska vlada kot jugoslovanski agitatorji poznajo naše jadranske zadeve«. Če sporoče, da te priznajo, je sporazum lahko konkretizirati. Razumljivo je, da taka Sonninova navodila obvisе v zraku.

Šele 26. 3. 1918 odgovarja Sforza in pove, da mu je Pašić zaupal, da je predhodni sporazum za Rimski kongres (med Trumbićem in italijanskim zastopnikom Torrejem) srbska vlada sprejela na znanje. V nadaljnjem pa prinese še Pašičevo mnenje, da v »italijansko-jugoslovanskem (slavo) primeru mora biti meja ne samo demografska, marveč geografska in strateška z garancijo za narodnostne manjšine glede njih kulture«. Čeprav agitatorji prispevajo dragoceno pomoč predhodnih priprav, »mora biti samo pogajanje prepuščeno vladam.« Tako Sforza in zdi se, da je znal kar dobro prišepetavati staremu predsedniku Pašiću, saj gre za res »splošna vprašanja« kot je hotel Sonnino¹⁵. Današnji bralec pa razume, da stari Pašić ni imel osebnega razumevanja in ni kazal navdušenja nad Krfskim paktom iz leta 1917 glede nove države SHS, glede novih meja med njo in Italijo. Lahko ga razumemo, ko o njem poroča Sforza v nadaljnjem poročilu 5. 6. 1918, da mu je govoril le o Albaniji, glede katere hoče razpravljati ob obisku v Rimu in o homatijah med Albanci med raznimi njihovimi plemeni.

Zelo zanimive stvari pa poroča taisti Sforza, kar naj bi mu zaupal Pašičev konkurent, predsednik Jugoslovanskega odbora Ante Trumbić. Naj mu dodam kritično pripombo za bralca, ki ne pozna Carla Sforza, ne da bi citiral kot splošno znana dejstva tistim, ki poznajo italijanske publikacije. Sforza je bil zunanji minister, ki je podpisal Rapalsko pogodbo 1920; za časa fašizma je emigriral, se iz ZDA vrnil 1944 domov in po raznih peripetijah postal zopet zunanji minister, ki je podpisal mirovno pogodbo po drugi svetovni vojni. V tem času so izšli tudi njegovi spomini na prvo setovno vojno, ko je bil poslanik pri srbski vladi. Prikazuje se kar za velikega prijatelja ne samo Srbov, temveč tudi drugih Jugoslovancev. Glede Rapalske pogodbe je prav tako trdil, da bi po njegovih pogledih morala služiti kot most med Italijo in SHS, kot nekak uvod v tesno gospodarsko in trgovsko sodelovanje in bi narodne manjšine uživale vse pravice. Vsaj za obdobje po prvi svetovni vojni imamo italijanske kritike, ki so Sforzo slikali kot velikega cinika, liberalca, ki ni imel odprtih oči in ušes za tisto, kar se imenuje »demokratičnost«. Da je nato kot emigrant v ZDA doživel neki preokret, bo držalo: mogoče da je v tej luči gledal na svoje delo poslanika, na dobo, ko je bil na Krfu. Ni torej objektivno.

Poročilo Sonninu z dne 15. 5. 1918¹⁶ nam pove, da mu je Trumbić zaupal, da bo regentu skušal dopovedati, naj se del jugoslovanskih prostovoljcev s solunske fronte pošlje

na italijansko bojišče. Lahko dvomimo, da bi Sonnino sprejel te ljudi. Nato omeni, da Trumbić še nima vesti iz monarhije, kako je tam odmeval Rimski kongres zatiranih narodnosti.

Lahko pa dvomimo odkrito, da bi Trumbićev odgovor bil tak, kot poroča Sforza, ki mu ga je dal na njegovo zaupno vprašanje, »kako bi se zadržali njegovi ljudje, ki se boje da bi njih rodna zemlja prišla pod Italijo«. Trumbić je menda menil, da bo že sam nastanek nove države SHS tako velika stvar, da »bo v primeri s tem vsaka žrtev majhna. V ostalem tisti, ki bi se ne znali odpovedati svoji politiki, ko bi prešli v novo državo (to je Italijo), lahko odidejo v novo državo SHS, ki bo veliko nadomestilo za izgubljeno domačo grudo«. Trumbić je bil dalmatinskega pokolenja in prav Dalmacijo je Londonski pakt dajal Italiji. Da bi Trumbić kot pristen Dalmatinec kaj sličnega odgovoril italijanskemu nacionalistu, je nemogoče! Sicer pa je jugoslovanski diplomaciji med leti 1918—1920 uspelo, da je bila Italija v rapalski pogodbi prisiljena popustiti prav glede Dalmacije, razen v vprašanju Zadra. Kakor je Sforza igral tu svojo vlogo, tako tudi Trumbić, saj je bil prvi povojni zunanji minister. Toda prav ob Rapallu je prišel v opozicijo proti srbskemu centralizmu in je začel propagirati federativno ureditev.

Naj se ob koncu dotaknemo še vprašanja, ki je Italijo med prvo svetovno vojno najbolj pretreslo. Zloma fronte pri Kobaridu ali kakor ga še danes kratko nazivajo »Caporetto 1917«. Kdor prebira sedaj zapuščino zunanje ministra Sonnina, arhiv in dnevnik, bo obstal. Mož je ohranil svojo hladnokrvnost, svojo linijo in svoj pakt.

Italiji moramo v dobro šteti eno dejstvo, da je namreč od ruske februarске revolucije dalje opozarjala svoje zaveznike na nevarnost avstrijske ofenzive na Soči, če ruske vojne sile popuste. Sicer je bil res bolj general Cadorna, ki je zavezniška poveljstva o tem kar bombardiral, toda tudi Sonnino kot zunanji minister ni molčal, o čemer govore dokumenti iz njegovega arhiva¹⁷. Zavezniki so to upoštevali in vnaprej obljubili vojaško pomoč, niso pa sprejeli Cadornovih načrtov, da bi na soški fronti prešle v ofenzivo ob italijanskih tudi močne francosko-angleške sile. Iz tega sledi, da ob zlomu pri Kobaridu dobi Cadorna glavno besedo, da obvešča zaveznike in prosi za pomoč, ki je že bila zagotovljena in to ne enkrat. Italijanska vlada in Sonnino samo sekundirata. Tu se pokaže Sonnino, ki preide v napad na samega Cadorno¹⁸ zaradi njegovega prvega poročila o zlomu fronte z dne

28. 10. 1917, ki je preko Švice prišlo v svet, ko ga je italijanska vlada »cenzurirala« in zaplenila objavo, saj je kar v prvem stavku general Cadorna vso krivdo naprtil italijanskemu vojaku zaradi »mancata resistenza« pomanjkljivega odpora, ki ga ni dajal sovražniku, to se pravi, je bežal. Sonnino v svojem dopisu Cadorni z vidika zunanje politike seveda očita, da v takih okoliščinah ne more pričakovati vojaške pomoči, če je vsa krivda na italijanski vojski. Kdo jo bo le podprl? Doda še drugo, da je s svojim korakom zapravil pridobljeni kapital simpatij, ki jih je Italija dosegla. Že 1. 11. 1917 sledi nov protest, naslovljen na novega predsednika vlade V. E. Orlando, da se ve, da Cadorna načrtuje umik italijanskih sil iz Albanije, kar bi dalo nov pogum našim nasprotnikom in »spravilo v obupen položaj rešitev jadranskega vprašanja.« Iz njegovega dnevnika pa vemo, da je glede italijanskega vrhovnega poveljnika in njegovega zadržanja med vojno skušal dobiti sodbe in ocene tudi vrhovnih poveljnikov zavezniških sil, tako francoskih (general Foch) in angleški (general Robertson). Oba sta dala slabe oznake, češ da Cadorna ni znal delati s podrejenimi, še najmanj pa je iskal stik s četami.

Kratko naj dodamo tu, da je Cadorna kot vrhovni poveljnik bil pravi diktator tudi nasproti vladi, ki mu ni mogla zaukazovati; v najhujšem sporu je bil z notranjim ministrom Orlandom, kateremu je očital, da noče uporabiti močne roke nasproti štrajkajočim delavcem in pa da ne nastopa zadostno s policijskimi silami glede vojaških begunov itd. Razumljivo, da mu je bila tudi cenzura zlasti delavskega časopisja premila, da dopušča obiske ruskih prevratnikov v Italiji. O tem imamo podatek tudi pri Sonninu, ki omenja obisk ruskih socialistov poletj 1917 v Italiji; šlo je pa za trockiste, ki so tedaj bili udeleženi v vladi.

V teh notranjih sporih Italije je slednjič ob zlomu pri Kobaridu zmagal V. E. Orlando, ki je iz notranjega ministra postal novi predsednik italijanske vlade. Ta je takoj sklenila odstop generala Cadorna. Kot je iz prejšnjega razvidno, je Sonnino bil na liniji Orlando, kar pa nam njegov arhiv ne izda, o Cadorni ni tu nič več kot tisto, kar smo zgoraj navedli. Pač pa najdemo zanimive podatke v dnevniku, zlasti tiste kratke zapiske o konferenci v Rapallu, ki se je začela 6. 11. 1917 na pobudo L. Georgea in zbrala zavezniške predsednike vlad in njih generaliteto, le Cadorna ni bilo zraven¹⁸. Posamezen zapisek je kratak, toda kar štiri strani in priobčeni izdaji povedo zelo dosti o položaju pri Kobaridu in

po njem. Ni naš namen obdelovati celotno sliko. Da je bilo zelo hudo, nam pove zapisek o izjavi Lloyda Georgea, ki ga tu navajam: »Situacija je težja, kot smo pričakovali«. Razumljivo, če posluša Cadornovega namestnika generala Porro, ki pove, da imajo Italijani na fronti le 377.000 mož nasproti 600.000 vojakom avstrijsko-nemške vojske. Da je ta zadnja številka le malo pretirana, da sta pa Hindenburg in Ludendorff že sklenila umakniti nemško vojsko s Soče, o čemer niso tu še nič vedeli zavezniški predstavniki, saj je Sonnino, ki je zelo malo govoril, povedal še to, da je pričakovati novo ofenzivo iz smeri Tridenta. Skratka sklep je bil, da se ustanovi Consiglio supremo di guerra — Najvišji vojni svet, v katerem bodo zastopani vrhovni štabi zavezniških vojsk. Ta bo odločal, kaj bodo zavezniki še ukrenili na fronti ob Piavi. Ne smemo se čuditi, da sta Orlando in Sonnino sporazumno povedala, da bo italijanske vojne sile zastopal general Cadorna, bil je tako povišan in hkrati odstranjen.

V zvezi s Kobaridom moramo navesti še en dokument Sonninovega arhiva, ki je brez odgovora, razumljivo, saj ga je pisal tajnik zunanjega ministrstva, ima pa le neke odmeve, ki niso direktno povezani z njimi v samem dnevniku. Gre za zaupno poročilo, »relazione riservatissima« G. De Martina. Pred letom dni je izšel njegov dnevnik, spomini, ki ga tu ne bom navajal (mož je bil zelo umirjen nacionalist). V tem strogo zaupnem poročilu svetuje svojemu šefu tudi to, da se italijanska vlada posluži Vatikana, ki ima tesne stike z Nemčijo, kar je pokazala akcija papeža Benedikta XV. za mir poleti 1917. Avstrijske monarhije ne omenja, vedel pa je najbrže (Kronika 1. c.), kar je Sonnino poročal 1915 tridentinski politik De Gasperi. De Martino svetuje tu Sonninu navezavo indirektnih stikov, torej ne s sovražnikom samim. Drugo pa je, da bi ti le služili »à savoir à quoi s'en tenir...« (francoski v tekstu), to je, treba je le vedeti, na kaj se omejimo. Vatikan bi mogel dobiti od »sovražnikov« suvereno garancijo. Ima sam interes, da »posega uspešno v stvari« in to »tajno«, kot že znajo le tam. Če pa ne bi držali tajnosti, lahko vedno vse zanikamo (»sconfessare ogni cosa«). Razumljivo je tudi šlo za to, da prikrijejo vse pred svojimi zavezniki.

De Martino še nadaljuje, da vse to »ne izključuje nujnosti... zopet vzpostaviti prestiž in čast italijanskega orožja«. Omenili smo že, da je to bilo tuje prav novemu vojaškemu poveljstvu generaloma Diazu in Badogliu, ki sta prešla v stalno defenzivo vse do 24. oktobra 1918, ko se je avstrijska vojska že raz-

hajala, medtem ko je bil Cadorna s svojimi 12 soškimi ofenzivami tako rekoč v stalni ofenzivi. Iz zapuščine zunanjega ministra Sonnina kaže, da se je z italijansko generaliteto kar strinjal, le v začetku oktobra 1918 jo je malo vzpodbujal.

Tudi glede navezave indirektnih stikov nimamo pri Sonninu prav nič. Mogoče je Sonnino menil, da mora stati daleč stran od vsega tistega, kar se imenuje Vatikan in vatikanska politika. Naj dodam še to, da je rojen v Egiptu bil protestant, toda ne samo zaradi tega. Zaradi linije italijanskih nacionalistov in skrajnih desničarjev je šel tako daleč, da je v Londonskem paktu uspel, da so sprejeli zahtevo, da se Vatikan na noben način ne sme pritegniti k sklepanju miru. Glede Benedikta XV. in njegovega poziva za mir je pa prav Sonnino bil ostrejši od francoske in angleške zunanje politike; res pa je, da je močno odmeval proti vladi v sami Italiji. Sonnina je zato tudi zadel protest vodje katoliške akcije Della Torre in to šele 26. 10. 1917¹⁹, da kaže, da so se opogumili, ko se je že razširil glas o Kobaridu. Skratka, Sonninu ni bilo možno navezati tudi indirektnih stike preko Vatikana. Pač pa jih je navezal finančni minister F. S. Nitti in to skoraj gotovo z vednostjo samega predsednika vlade V. E. Orlanda. Ne bi tu omenjali, da je Nitti bil le do neke mere filogermanski, zato mu je bilo lahko najti zveze. O tem pa imamo študijo znanega zgodovinarja Alberta Monticoneja, ki jo je gradil na arhivski zapuščini samega ministra Nittija, Nitti in velika vojna 1914—1918²⁰. Nitti se je preko posrednika povezal s kardinalom-tajnikom Gasparijem in ta je v Nittijevo tolažbo sam preciziral, da ne gre za »separatni mir« med Italijo in Avstrijo, temveč za »sporazum, ki naj odpre pot k miru«. Šlo je seveda vedno zato, da bi zvedeli, kaj bi in kaj hoče monarhija odstopiti Italiji poleg Tridentina, ki ga je že ponujala pred vojno 1915. Izmenjava mnenj med Nittijem in Gasparijem je prenehala spomladi 1918, ko so zahodni zavezniki začeli s svojo ofenzivo na francoski fronti.

Nimamo nikakih dokazov, da bi Sonnino bil o tem obveščen, vsaj njegov dnevnik o tem molči. Toda prav njegov dnevnik je zelo bogat zapiskov, kako se je mož razburjal, ko je zvedel za »tajne stike« svojih zaveznikov in prijateljev tako v Parizu kot v Londonu, a so mu ti vse zamolčali, ali ga šele zelo pozno obvestili, celo takrat ko je že prišlo v javnost. Gre zlasti za afero Siksta Parmaburbon, svaka zadnjega cesarja Karla Habsburškega, ki je prejel od njega samega pisma, da se poveže z vodilnimi možmi Fran-

cije, s samim Clemenceaujem. Ta pa je pisma priobčil, da je udaril po nadutem zunanjem ministru monarhije Czerninu, ki je spodnašal samega vladarja.

Sonnino je igral vlogo velikega užaljenega diplomata, čeprav se je v njegovi neposredni bližini, v italijanski vladi sami, dogajalo isto. Kaj ni imel Wilson le prav, ko je v prvi svojih štirinajstih točk nastopil proti tajnim pogodbam? Sonnino je nato v italijanskem parlamentu menil, da bo politika, diplomacija pa še zlasti ostala tajna. Zato njegova zagrizenost v Londonski pakt.

O tem pa je Nitti bil drugačnega mnenja, seveda je pa med leti 1915—1918 bil lepo tiho, toda v svoji zapuščini je le pustil zapisek²²: »Nič ni bolj idiotskega, kot ta sporazum . . . , ki je kompromitiral bodočnost na nepopravljiv način«²³ Sodbo novejših italijanskih zgodovinarjev smo pa že omenili (Kronika l. c. 1973). Da jo ponovim: Največja zmeta Sonnina in Orlanda (ta je prav tako molčal kot Nitti), da nista razumela anahronizma, ki ni predvideval rojstva novih držav . . .

Po drugi svetovni vojni lahko dodamo še to, da zahodni diplomati niso predvidevali samo »rojstva novih držav«, marveč tudi »novih držav z novimi družbenimi ureditvami«, kot je naša država ki je prešla od stare SHS na Jugoslavijo, ali vedno še kraljevino. Po dobi NOB in z njo povezano socialistično revolucijo pa na socialistično Jugoslavijo.

OPOMBE

Gre za citiranje Sonninovega arhiva — Carteggio in dnevnika — Diario, kjer dopolnjuje prvi vir.

1. Carteggio l. c. str. 180—200 dok. št. 129 — str. 200—202 dok. št. 130. — 2. Milan Zelenika, gene-

ral-lajtnat, Bitka kod Kobarida — Vojno delo 1950. O Kobaridu sta dve glavni deli: K. von Delmesinger, Durchbruch am Isonzo. Bil je načelnik štaba 14. armade. Gen. A. Krauss, Durchbruch beim Flitsch; bil je poveljnik odseka Rombon-Krn. — 3. Carteggio l. c. str. 369—367 pismo 10. 1. 1918. — 4. Carteggio l. c. str. 362—364 in še 369—373 pismo 11. 1. 1918. — 5. Carteggio l. c. str. 367 dok. 253 10. 1. 1918. — 6. Carteggio l. c. str. 373 dne 14. 1. 1918. — 7. Carteggio l. c. str. 376—379 21. 1. 1918. — 8. Carteggio l. c. str. 390 dok. št. 265 15. 2. 1918 in dok. 266. — 9. Carteggio l. c. str. 418 dok. št. 290 25. 5. 1918. — 10. Carteggio l. c. str. 683 št. 497 in naslednji. — 10a. Diario l. c. str. 190—193 zapis 10. 9. 1917. — 11. Carteggio l. c. str. 355—356 dok. št. 247. — 12. Carteggio l. c. str. 383 26. 1. 1918 glej še Steed, Trent anni di storia europea 1897—1922, Milano = 653 str. — 13. Carteggio l. c. str. 383—387 nadaljni dokumenti o kongresu str. 391 dok. 268; str. 392 dok. 272. — 14. Carteggio l. c. str. 387—389. — 15. Carteggio l. c. str. 397—398 26. 3. 1918 in str. 410—412, 5. 6. 1918. — 16. Carteggio l. c. str. 323—324 30. 10. 1917 Cadorni in še str. 325 1. 11. 1917 Cadorni. O Cadorni si je dal Diario str. 204 poročati tudi oba najvišja zastopnika zavezniških vojsk gen. W. Robertsona V. B. in gen. Focha Francija. Oba sta očitala Cadorni, da ni imel stikov z vojaki. — 17. Carteggio l. c. str. 218 11. 5. 1917 Cadorna in ruska situacija; str. 225 16. 5. 1917 Isto Sonnino. — 18. Diario l. c. str. 206—210 Konferenca v Rapallu 6.—7. 11. 1917. — 19. Carteggio l. c. str. 313 26. 10. 1917 protest Della Torre. — 20. A. Monticone, Nitti e la grande guerra 1914—1918, Milano 1961. — 21. Carteggio l. c. str. 401 opomba Sikst Parmski-Clemenceau. Diario l. c. str. 160—162 Sonnino v Parizu zve za afero Sikst; str. 179—180 o tem razgovor s kraljem Jurijem V. B. str. 266 21. 4. 1918 dobi od francoskega poslanika prepis pisma cesarja Karla kar zadeva Italijo. — 22. Monticone l. c. str. 10 opomba pod 20 o Londonskem paktu.

